

Dobos István

A teljes napló tanúságtétele

Jelenlét – adomány – esemény

A jelenlét adománya az írás eseményének tulajdona. Az adomány esemény jellegét Derrida emeli ki Heideggerhez kapcsolódva.¹ A titok nélküli titok apóriája kapcsán idézi a *Lét és idő* nevezetes tételét: „*Die Gabe von Anwesen ist Eigentum des Ereignens*” – „*A jelenlét adománya az esemény tulajdona.*” Márai Sándor *naplójának* kiterjedt szövegvilágára² vonatkoztatva e jelíget szembeütőnek azok az adományszerű életmozzanatok, amelyek megörökítésük során válnak magával ragadó eseménnyé, ahogy egy jelentéktelen pillanat villanásszerűen feltöltődik, ilyenkor a naplóíró megérinti a sejtelem, hogy talán ezért érdemes még élni. Felismeréseinek elevensége a megfogalmazás magával ragadó nyelvi erejének s a megörökítés eseményének köszönhető: „*Holdfényben a Duna rakpartján ülök, várom az esti hajót. A sötét város félelmetes, varázslatosan szép e baljós, ködös fényben. A szétroncsolt Margit híd árnyképe, mint egy sebzetten térdre rogyott, félelmes őskori állat teteme; s szemközt, a ködben és ezüst világításban, a parlament kupolája! Most nagy Pest, igazi, valóságos, mint minden, aminek betelt a sorsa.*”³ Márai teljes naplójában a *bekövetkező nyelvi esemény* értelmezhető tanúsággként.

1 „Az adomány problémája már beleíródott Az el-különböződés című szövegbe is. Itt Heidegger egyik mondását elemelve (*A jelenlét adománya az esemény tulajdona – Die Gabe von Anwesen ist Eigentum des Ereignens*) arról volt szó, hogy világossá tegyünk: »az el-különböződésnek nincs lényege, ...minden általában vett mint olyan hatalmát fenyegeti ...« Végso soron ezt mondjuk itt az adományról is. ... „Az el-különböződés nem az ontológiai-differencia nemének egyik »faja«. Ha »a jelenlét adománya az esemény tulajdona«, az el-különböződés nem egy folyamat, mely a sajátját tételre fut ki. Az (ti. az el-különböződés) annak se nem feltevése (elsajátítás), se nem negációja (kisajátítás), hanem a másik. Így aztán úgy tűnik, hogy az el-különböződés, éppúgy, mint a lét, nem az esemény egy faja.” Jacques DERRIDA, *Az idő adománya* (Budapest: Gond-Cura Alapítvány, Palatinus, 2003), 187.

2 *A teljes napló* címmel adta ki a Helikon Kiadó Márai naplóit tizennyolc kötetben, nyolcezer oldalon, a hagyatékban fellelhető, szerkesztetlen formában. Mészáros Tibor tizenkét éves munkával rendezte sajtó alá a szöveget. A fennmaradt, nagyon rossz állapotú kézirat nem kutatható, de a Márai-filológia számára a géppel írt, töltőtollal javított napló szövegű kiadása ebben a formában is rendkívül nagy érték, hiszen minden eddiginél teljesebb formában teszi hozzáférhetővé, összehasonlíthatóvá a korábbi kiadásokkal a naplót. Márai életében ebből az anyagból hat kötet jelent meg, mely szűk válogatás volt, és jegyzeteket sem tartalmazott. Az 1943–44-es napló még Magyarországon látott napvilágot 1945-ben, az utána lévő kötetekből már nem jelent meg itthon, csupán néhány jegyzetet publikált az író a Magyar Nemzetben. A továbbiakban a hivatkozások évszám és lapszám megadásával *A teljes napló*nak a Helikon Kiadónál, Mészáros Tibor szerkesztésében megjelent sorozat kiadványaira vonatkoznak.

3 MÁRAI, *A teljes napló* 1943–44, 337.

A „szóvarázst” kísérő eleven felismerés kettős: egyszerre érinti a nyelv társalkotó szerepét, s a megnyilatkozásban megmutatkozót, amely ugyanakkor nem tárgyi-asítható. Egyik mozzanata tehát önkéntelen, történesszerű, a létesülés nyelvi eseménye, a másik, amiről tanúskodik, részben reflektált tapasztalat. Jelesül nyelvi esemény tanúságtételeként idézhető Márai beszámolója zavarba ejtő álmairól, amelyek meghaladják értelmét, leírásuk közben azonban rátalál egy szóra, amely mintegy adódik, s megvilágító erejűnek bizonyul nemcsak az *archivált*, de az *archiválás* eseményének vonatkozásában is: „Különös álmok. Szeretkezem – nem tudom, kivel? –, s apám fekszik közém és a partner közé. Aztán fiatalabb öcsém jelenik meg, haja szőke és lányosan hosszú, mert »megőrült«. Félek álomban, hogy én is »megőrülök«. »Vérpezsdítő« és »vérfagyasztó«. Erős, magyar szavak. Gyönyörű a nyelvünk.”⁴ Az álom rögzítése a naplóíró a nyelv eredendő tapasztalatához vezeti vissza. A jelenlét adománya nem tárgyi-asítható tapasztalat, nem lehet róla közvetlenül bizonyosságot szerezni, mással felcserélhetetlen, így azt csak tanúsítani lehet. Amikor tanúságtételre vállalkozik a naplóíró, akaratlagos nyelvi megnyilatkozásra, a kimondott (sagen) a gondoltról (meinen) tanúskodik, melyek között megszüntethetetlen a hasadás: „Újév. A Duna tükörsima, mint az állóvíz. Szelíd fénytörés a szelídített táj felett. A vízben vadludak úsznak, fürdőznek, békésen. Ma egy éve hullák úsztak, összekötözött lábbal és kézzel.”⁵ Tanúsíthatja-e az olvasó a tanúságtétel szándékát, amennyiben a tanúságtétel története nyelvi esemény?⁶ Az adomány szellemének akkor felelhet meg az értekező, ha tanúskodni hagyja a teljes naplóban kimondatlant.

A teljes napló *tanúságtétel* a nyelvben létező író kiszolgáltatottságáról, az anyanyelv feltartóztathatatlan eltávolodásáról, a jelenlét elvesztéséről, s a kívül-belül mindent átható idegenségről: „Nem várok semmit, nem félek semmitől, nem hiszek semmiben.”⁷ „de utolsó pillanatig, egy céltalan és értelmetlen univerzumban csinálni kell valamit, aminek célja és értelme van” – írja 1971-ben.⁸

Márai tanúskodni akar saját koráról, tovább akarja adni az utána jövő nemzedékeknek azokat a történelmi tapasztalatokat, amelyeknek személyesen részese volt, amelyekből tanúként részesült, mondhatni, amit adományként kapott, s tanúságtételével tovább adományoz: „Az emberek most úgy omlanak össze – hirtelen, belülről –, mint a romházak, melyek az ostrom után egy ideig állottak még, csaknem sértetlen homlokzattal. Aztán az eső, a reménytelenség valahogy elernyesz-

4 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 277.

5 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 7.

6 LŐRINCZ Csongor: *Az irodalom tanúságtételei*. Budapest: Ráció Kiadó 2015 című könyvében kísérletet tesz a tanúságtétel alesetének tekintett irodalom elgondolására. A munka megalapozó nyitófejezete, a tanúságtétel esemény- és differenciaelméleti megközelítése a tanúságtételt mint tanúságtételt hozza szóba. E döntés rejtett alapjait firtatva felvetődik a kérdés: az irodalom a tanúságtétel aleseteként hordoz-e olyan tapasztalatot, amely mással nem pótolható? Az irodalom tanúságtétező szerepének a létjogosultságában a legtöbben valószínűleg egyetértenénk. A tanúságtétel alesetének tekintett irodalom képzete azonban nem vált az irodalomértés szerves részévé. Ahogy én látom, a tanúságtétel létmódjaként értett „testimoniális differencia” fogalma megnyitható a tanúságtételnek nem alárendelt irodalom felé.

7 MÁRAI, *A teljes napló* 1970–73, 105.

8 MÁRAI, *A teljes napló* 1970–73, 350.

tette belső kohéziójukat, s egy napon, »ok nélkül«, összedőltek.»⁹ Az átélő én, aki elszenvetde, s a maga lehetőségei szerint alakította a történelmi eseményeket, a térbeli és időbeli távolság változó dinamikája szerint különbözik a naplóról visszatekintő énjétől, s a kettő közötti átmenet médiumává lesz a létesülő napló.

Tudvalévő, hogy a tanúságtétel eseménye az adományozás kétféle értelmében a Szentírásban van jelen paradigmatis érvénnyel. A tanú nemcsak ad, de maga is adományozott. János evangéliumában (3,32) a kinyilatkoztatáshoz kapcsolódó tanúság adományoz, és továbbadományozzák.¹⁰ Nyilvánvaló – s a fenti példa ennek szemléltetésére szolgált –, hogy a tanúságtétel archívumainak és a fikciók archívumainak az összefonódásai töltik ki – feltehetőleg túlnyomórészt – a textuális univerzumot. Márai művében is különböző típusú fikciós és nem fikciós szövegek keverednek. Lényegesnek vélem az irodalomról szerezhető tapasztalat forrásaként a tanúságtétel megkettőződő szerkezetében az *archivált* és az *archiváló* esemény megkülönböztetését, amelyek valójában a textualitás redukálhatatlan működésének következtében egymástól elválaszthatatlanok. Tanúságtételként olvasva az irodalom nem kerülhet alárendelt helyzetbe. Derrida megkülönböztetését szemmel tartva, az archivált esemény és az archiválás eseményének az elkülönülő mozgása megszüntethetetlen, mivel a kettő struktúrája nem azonos, s az archiválás eseményében a különbséget termelő ismétlődés lezárhatatlan.

Az irodalom a tanúságtétel paradigmájaként hogyan őrizheti meg önnön belső nyitottságát? A lényegi megőrzés a mű műként, tehát önmagában, a benne megnyíló nyitottságban való lenni hagyása. Az adomány adományként való lenni hagyásának a feltétele a külső vonatkozásokról való lemondás. A csere, a számítás, és a viszonzás nélküli ajándék nem tűnhet fel ajándékként, ha akként van jelen, ami ő maga, akkor megszűnik adomány lenni. Ebben az összefüggésben az irodalom mint tanúságtétel interpretációjának a tétje abban rejlik, hogy a középpontba helyezett alapfogalom szempontjából a nyelvi esemény ne absztrahálódjék, mivel az azonosító megnevezés általában nem hagyja önnön létét jutni se a műalkotást, se az adományt. A jelenlét mint olyan nem absztrahálódhat, s a jelenlét hatást előidéző nyelvi esemény sem.

A „jelenlét adományának” tételezése mintha nem lenne teljes összhangban Derrida jelenlét (és ajándék) nélküli adományfogalmával. Nem kerülhető meg e lényegesnek látszó ellentmondás magyarázata. Az adomány előfeltétele Derrida szerint a felejtés, mely utóbbi a mű megőrző befogadásának az egyik mozzanata Heideggernél. Mindkettő korlátozza a mű kisajátíthatóságának lehetőségét,

9 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 183.

10 A tanúság, tanúságtétel eseményszerűségének az értelmezéstörténete lefegyverzően gazdag és sokrétű irodalmat hívott életre, s teremt folyamatosan, kiváltképp a jogi és teológiai hermeneutika területén. Tudvalévő, hogy ennek alapját a római jog s a Szentírás vetette meg, szembesülve a tanúság redukálhatatlan egyediségével, amely a hamis tanúság lehetőségét is magában hordozza. A differencia, az adomány, a tanúság és az esemény olyan problémaköteg az európai gondolkodás történetében, amelybe sokféle szál fonódik egybe. Az adomány és az esemény Heidegger nyelvvel foglalkozó szövegeiben, valamint a tanúság a *Lét és időben* olyan idiomatikus láncolatot alkot, amely – különösen Derrida magisztrális újraértelmezéseit követően – az alkalmazások széles körét hívta létre több tudományterületen, és a kortárs irodalomelmélet jelentős kérdésévé vált, nem utolsósorban Paul de Man nyomán.

amelynek az alapja *A műalkotás eredetében* a mű „múltbeliségében” rejlik, a jelenlét és ajándék nélküli adomány esetében pedig a jelentéssel bírni akarás szándékában. A napló irodalmi olvasása e feszültséggel teli kettősséget kiaknázhathatja, de nem törölheti el. Márai időről időre felteszi a kérdést, miért ír. A naplóírásban nyilvánvalóan jelen van a jelentéssel bírni akarás szándéka. A tanúságtételként elgondolt irodalom eseményszerűsége és differenciális létmódja sokoldalúan megmutatkozik a teljes naplóban. A tanúságtétel adománya visszavezethetetlen az irodalmi olvasásban az archivált esemény *adott* jelentésére, mivel az *adódik* az archiválás ismétlődő eseményében. A jelenlét adománya a naplóírásban létesülő nyelvi esemény „tanúságtétele”. Derrida azt állítja, hogy az adomány, az ajándék maga a „lehetetlenség”: amint bármiféle csereviszonyba kerül, a kölcsönösség szabályának megfelelően megszűnik adomány lenni. Maga a nem jelen lévő adomány mivolta aporetikus szerkezetű, s ezt aknázhathatja ki a gondolkodás közepítés a lehetetlenség tapasztalatához.

Az önkéntes száműzetés állapot, amelyben a *semmi*, a dermesztő csend kísért: „*Abban a félelmes ürességben, ami az idegenben, a számkivetettségben töltött élet – minden nap úgy kezdődik, mintha az öntudat megvilágosodásának pillanatában, kegyetlen, irgalmatlan erős fényben (...) meredek szakadék szélén állna az ébredő – nagyon nehéz a napot átélni, hogy ne érezzünk szédülést, belezuhanni ebbe a szakadékba.*”¹¹ Két helyváltoztatás között az idegen jelenléte mindig átmeneti és ideiglenes, ahogy a naplóíróé is, aki a folyton keletkező szövegben van jelen, s amikor újraolvassa korábbi feljegyzéseit, gyakran megesik vele, hogy nem ismer önmagára: „*Fényképek, apró emléktárgyak között néha egy pillanatra megelevenedik az emléke annak a személynek, aki tíz vagy ötven, vagy hetven év előtt voltam. Ezek a személyiségek számomra teljesen idegenek: nem érzek azonosságot a harminc vagy ötven esztendő előtti magammal. A fényképeken tökéletesen idegen alak néz vissza reám, mint egy futó ismerős, akit láttam valaha.*”¹² Életszintereihez fűződő viszonyát az idegenség fokozataival különbözteti meg: „*»Európa« számunkra ma éppen olyan idegen, mint Amerika – de Amerikában van számunkra ismerős idegenség. Európában már csak idegen ismerősség van.*”¹³ A „hazátlanság” térbeli kiterjedése egyre nagyobb méreteket ölt: „*Már nem tudok egyetlen helyet, élethelyzetet sem, ahol otthon érezném magam – Magyarország életérzés szempontjából éppen olyan idegenné változott, mint Amerika vagy Ausztrália. Talán a tenger.*”¹⁴ Márai emlékezik az elvesztett otthonokra, de elsődlegesen nem a letűnt múlt újraélesztésének szándéka vezérli, inkább a jelen nem lévő saját világ lassú feledésére reflektál, így védekezik a rátörő honvágygal szemben. Márai elsősorban az egykori haza, az otthoni világ vonatkozásait és érzékelésének dimenzióit veszítette el, ugyanakkor idegen környezetben elsősorban a kultúra tárgyainak és a hozzájuk való viszonynak a jelenlét alapú rétegeit érte el, s ehhez viszonyítva gondolta újra mindazt, amit sajátjának hitt.

11 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 232.

12 MÁRAI, *A teljes napló* 1978–81, 184.

13 MÁRAI, *A teljes napló* 1978–81, 14.

14 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 293.

A teljes napló az üresség, a céltalanság, a lehangoltság, a közöny kísértésével szemben íródva hatalmas időt terít ki. Márai évtizedeken át küzdelmet folytat a rátörő lehangoltsággal, érdektelenséggel és a halál hívásával szemben: „*Nem várok semmit, nem félek semmitől, nem hiszek semmiben.*”¹⁵ A figyelem, a gondolkodási képesség csökkenését érzékelve – mely alkoholfüggőségével, rövid ideig tartó kábítószer-használatával¹⁶ és kedélybetegségével is összefügg – védekezés-ként folyamatos írásban tartja az énjét. Márai közel félszázadon át roppant tudatosan gyakorolja a szellemi összpontosítást: a napi írás és olvasás feladat teljesítésével igyekszik összetartani személyiségét: „*írni kell, sokat, mindennap, s olvasni kell, sokat, mindennap, halálíg. Semmi mást nem lehet csinálni, semmi mással nem szabad törődni.*”¹⁷ A depresszió gyakran úrrá lesz rajta,¹⁸ s hatalmába keríti a rossz közérzet, de mégsem a mélabú, hanem a megfontolt közöny határozza meg alapvetően a hangoltságát. A búcsúzás a teljes napló alapvető gesztusa: „*Tizenöt éve búcsúzok valamitől, ami nincs már, de a végén, valahogy ... még mindig van. Nem a világtól búcsúzom, nem is az ifjúságtól: egy életérzéstől búcsúzom, melyet nincs kedvem fokozni többé. Ez a közöny soha nem »bölcs«, csak veszélyes.*”¹⁹ Az olvasás olthatatlan szenvedélyének köszönhetően a kíváncsiságát azonban soha nem veszíti el.²⁰ A humor, a derű ritkán kap hangot a naplóban: Márai kissé kajánul fejezi ki elismerését az Akadémia-közgyűlés munkája iránt, ahol az idős nyelvészek heves vitát folytatnak valamilyen érthetetlen reformról. Az író könnyen azonosul a tudósok különös szenvedélyével: „*Meghalni egy igekötőért stb.*”²¹

Márai a jelenlét visszanyerését kísérli meg élete végéig vezetett naplójában. A *jelenlét* sokrétű fogalmának egyik ismert meghatározása szerint „*Ami a számunkra »jelen van« (a latin prae-esse értelmében), az előttünk van, elérhető és tapintható a testiünk számára.*”²² Az író személyes tárgyai szinte teljesen elpusztulnak a háborúban, ami megmarad belőlük, azoknak a java jelen való dologként hozzáférhetetlenné válik, miután elhagyja végleg az országot. A veszteséget tudomásul veszi, s talán közvetlen jelenlétük fájó hiánya elleni védekezés-ként közömbössé válik „*a világ dolgai*”, helyesebben a kézzelfogható dolgok birtoklása iránt: „*Készülés a csomagolásra. Mentől kevesebb marad, antul nagyobb gond,*

15 MÁRAI, *A teljes napló 1970–73.* 105.

16 „*Bizonyos, hogy mindannak elviseléséhez, ami van és lesz még, nagyon sok erő vagy kábítószer szükséges.*” MÁRAI, *A teljes napló 1950–51.* 170.

17 MÁRAI, *A teljes napló 1952–53,* 295.

18 „*Gyalázatos depresszió. Valószínűleg testi állapot okozza. Szégyellem, de így van.*” 1970–73. 353.

19 MÁRAI, *A teljes napló 1950–51.* 243.

20 „*Többet olvasni. Módszeresebben olvasni. Minden pillanatban olvasni. Ilyenkor, amikor az olvasási lehetőségekre és mulasztásokra gondolok, megdöbbenem érzem, milyen rövid az élet. Őszintén nem sajnálom azt, amit nem éltem meg – de sok mindent sajnálok, amit nem olvastam.*” MÁRAI, *A teljes napló 1952–53,* 28.

21 MÁRAI, *A teljes napló 1946,* 96.

22 Hans Ulrich GUMBRECHT, *A jelenlét előállítása, Amit a jelentés nem közvetít.* Ráció Kiadó, Budapest, 2010. 22.

mit érdemes ide-oda cipelni az óceánok felett. Azt hiszem, semmit.”²³ Elfogadja kiszolgáltatott egzisztenciális helyzetét, semmire sem vágyik, a „haza” „hordozható” alakot ölt: „Ha összeszámolom, közel 80 év alatt többet éltem idegenben, mint Magyarországon, és soha nem éreztem magam a »haza« légkörében, amikor Magyarországon éltem. Mégis, számomra is volt egy »haza«, de valamilyen portable, összehajtható és becsomagolható, kiegészítésében magammal vihető haza – egy vers, egy kapualj, egy arc, egy táj, mindenképp egy kevés. Ezt a kiegészítésbe csomagolt hazát cipelem a földrészek között.”²⁴

Az idegen világhoz való viszonyulás módja elsősorban jelenléteffektusokon alapul, s a rezonancia hiánya jelenlétevesztéshez vezethet: „Amerikában fokozottan, teljesebben erős a veszélyérzet. A kietlenség világa ez. Belülről nagyon nehéz menedéket építeni, ahol meghúzódhat az ember. Ha nincs közünk a világhoz, nincs közünk önmagunkhoz sem. Ez nagy veszély.”²⁵ A kivándorolt elsősorban az érzékeivel sajátítja el, fogadja be külföldi tartózkodási helyén a testével érintkező anyagszerű környezet, az éghajlat, az ételek, a bor, a kávé, az illatok, az ízek, a szagok, az érintések – Nápolyban az utcai cipőtisztító vagy New Yorkban az önkiszolgáló mosoda – hatásait. Márainak a világ dolgaihoz való viszonya ingadozik a jelenlét- és a jelentéshatások között.²⁶ Fiatal, életre- és szemrevaló nápolyi bejárónőjükéről tárgyyszerűen megállapítja, hogy a házimunka mellett egyébként az ősi foglalkozást űzi. Márai nem helyezkedik bele a másik ember lelki világába, elsősorban a vonzó alak látványa hat az érzékeire. A helybeliek gyakorlatias magyarázatával tér napirendre afölött, hogy a többgyermekes, egyedülálló fiatal nő kénytelen áruba bocsátani a testét, egyszerű jövedelemkiegészítésnek tekintve a prostitúciót. A naplóíró köztes helyzete poétikai következményekkel jár: a jelenléthatásokat *narratív előadás* formájában, előtérben jeleníti meg, a jelentéshatásokat a szereplő *elbeszélt tudatának* a mérsékelt értelmezésével, mintegy az elsődleges testi érzékek háttéréként. A naplóíró előnyben részesíti a jelenségek elbeszélését, a megjelenítést a fogalmi elvonatkoztatással, a dolgok reprezentációjával és a tudat ábrázolásával szemben. Megismerni vagy érzékelni a világot, értelemmel elsajátítani (vagy) érzékek által befogadni? Általában fenntartással él a tanító célzatú, példázatos történetekkel szemben, amikor a szövegteret a nevelő hatást szolgáló művészi eljárások uralják, a jelenlét rovására. Márai nem látott feloldhatatlan ismeretelméleti ellentmondást *tapasztalat* és *érzékelés* között. A jelenlét előállításának irodalmi formáit értelmezte. Olvasóként rámutatott arra, hogy a vers nyelvi közegében anyagszerű jelek (látható és hallható érzéki hatások, szövegkép, ritmus, rím) és szellemi jelentések között állandó közvetítés zajlik: Ezra Pound „a század egyik legjobb költője volt – még inkább fermentum, mint költő. ... A Cantos az emberi tudat szövegkerekait ásta ki a nyelvekből, a kínaiból, a provençalból,

23 MÁRAI, *A teljes napló* 1978–81, 107.

24 MÁRAI, *A teljes napló* 1978–81, 64.

25 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 232.

26 Vö. GUMBRECHT, *A jelenlét előállítása, Amit a jelentés nem közvetít*, 8.

a héberből. Rekedten, örülten énekelt, kántált egy éneket, aminek tartalma, értelme a Szó volt, az ősi Szó.”²⁷

Idegen környezetben, különösen Dél-Olaszországban felerősödik a naplóíró érdeklődése az „anyagiságok” különféle formái iránt, s ez bizonyos mértéken túl veszélyezteti a reflektált viszonyulást igénylő alkotómunkát. Miután Márai tudatosítja, hogy az érzéki hatások „öntudatlan” befogadása a szellemi összpontosítás rovására történik, kiszakítja magát az andalító környezetből: „Ez a három és fél év Itáliában, a Posilippón, életem legnagyobb ajándéka volt. Mindent szerettem itt, és tudtam, hogy a maguk módján ők is elfogadtak, a délolaszok.” ... „De el kellett válni – miért is? Talán van még néhány évem, amikor tudok dolgozni. Ezt a néhány évet a mi helyzetünkben – otthon és haza nélkül, ég és föld között – józan ésszel nem illett a morfiumedes posilippói állandósult nyaralásra pazarolni.”²⁸ Az anyagszerű környezetnek és a közlés technikai feltételeinek az íráshoz való viszonya a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt foglalkoztatja Márait: „Meg kell tanulnom újra tollal, kézírással írni. Ebben az üvegházban, ahol minden szem átkukucskálhat a falakon, nem lehet az esti órákban írógéppel dolgozni. Egyáltalán, meg kell tanulnom újra írni.”²⁹ Márai természetesen érdeklődést tanúsít az írás története iránt, kettős értelemben: összekapcsolja az írás technológiájának kérdését a materiális jel fenomenális olvashatóságával: „azt hiszem megértettem: »toll« nélkül nem lehet írni ... és elővettem a régi, kis tollat. Ezeket a sorokat ezzel a bizalmas, meghitt, ismerős tollal írom. Egy esztendeje először érzem, hogy »írok«. Úgy írok, ahogy lélegzem, gondolkodom ... nem egy szerszám segítségével rögzíték valamit a papíron, hanem megínt a kezemmel és az eszméletemmel írok ... a toll ... nem szerszám, hanem testrész”, mondhatni hatodik ujj.³⁰ A nyomtatott szöveg érzéki felülete önmagában nem közvetít értelmet, de a jelentésképződés összetett folyamatába bevonódva korlátozza a rögzített, jobbára közhelyszerű értelem megelőlegzését: „Fiatal magyar költő verseskönyve: Major-Zala Lajos, Fémember az áramkörben. 40 éves (miért »fiatal«?...). Húsz éve él emigrációban, Svájcban. Formális, tipografikusan nyakatekert versekben néha egy értelmes, őszinte sor. Például, amikor a gépeket védi, mert a gépekben energia van ... Az általános sopánkodás közepette, amely jajongja, hogy a Humánust elpusztítja a Gép, ez őszinte nosztalgikus valóság: lehet, hogy a Gép, amely veszélyes és pusztít, új humánusot is termel.”³¹ A szöveg irodalmi olvasásának köszönhetően Márai nem egyszerűsíti le emberi természet és technika viszonyát gép és humánus egymást kizáró ellentétére.

A közvetlen érintkezés erős köteléket alakít ki a környező világgal idegen közegben, melyről a test eleven emlékezete tesz tanúságot. Dél-Olaszországból Amerikába költöznek, s amikor a rádióban egy nápolyi dalt énekelnek, Márai nevelt fia sírva fakad, ott jobb volt: „Megnyugtatom, hogy visszamegyünk. De ebben nem vagyok egészen biztos. ... De az biztos, hogy számomra igen nagy baj

27 MÁRAI, *A teljes napló* 1970–73, 325.

28 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 53.

29 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 83.

30 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 226.

31 MÁRAI, *A teljes napló* 1970–73, 18.

lesz, ha belátható időn – úgy két éven – belül nem lesz egy Európa, ahová visszamehetek.”³² Az énekhang, anyagi tényezői által sajátos módon megéri a hallgató testét. Márai pályáíve hosszabb kulturális változásfolyamat részeként is felfogható, mely végeredményben a jelenléthatások fokozatos eltűnése felé vezet, amelynek következtében felerősödik a jelenlét iránti olthatatlan vágy. A jelenlét-hatások archiválására vállalkozó naplórót foglalkoztatják az emlékezet megőrzésének az új technikai lehetőségei: „Az 51-es naplóban az »Emlékezet«-ről írok, mi rögzíti az emlékeket. Sejték vagy a »lélek«? A tape recorder című hangrögzítő találmány egyféle technikai válasz erre a kérdésre. Ez a keskeny, barna szalag láthatatlanul, külső jelek nélkül, elektromagnetikus erővel rögzíti az emberi hangot. Lehet, hogy az »emlék« is ilyen elektromágneses rögzítés az emberi agyban. A tape recorder szalagja egy idő – mintegy öt év – után megszűnik »emlékezni«, a mágneses kötőző erő elillan. Mint a lélekből az emlék.”³³ Márai tizenkilencedik századot idéző képes beszédmódja emberi tulajdonságokkal ruhazza fel a hangrögzítőt, életjelenségek hasonlóságára alapozva értelmez huszadik századi technikai vívmányt. A nemzet a nyelv emlékezetében él: „egy ország talán igazában nem is más, mint ami egy versben vagy egy nemzet lelkében képzetként él belőle. Minden más mozgó, elmosódó, változó. Magyarország talán ez a sor: »Ó, lassan szállj és hosszán énekelj, haldokló hattyú, szép emlékezet...« Ez a valóság. Minden más ködkép, elillan az időben.”³⁴ A napi feljegyzés esélyt ad arra, hogy az én emlékezete és a megőrzésére hivatott nyelv ne enyésszen el: „biztos csak az, hogy a magyar nyelv a legerősebb kötés az életben, minden más köd és lidérc. (...) [N]em vágyom különösebben »haza«. Csak a nyelvbe vágyom haza.”³⁵ Hazatalálni az anyanyelvbe – a honvágy különös változata ez a napló tanúsága szerint: „nem egy »haza« után vágyom, hanem egy szókép, egy jelző, egy szemvillanás után. Ez a másik »haza«.”³⁶ Márai fél századon át éberén figyelte, érzékeli-e a szavak jelentésárnyalatait. Folyamatos erőfeszítést tett azért, hogy megőrizze az anyanyelv jelenlétét és eleveenségét az idegen nyelvek napi használata közben. „A napot magyarul kezdem (Biblia, Arany, Vörösmarty), angolul, németül vagy olaszul folytatom, (Shakespeare, Goethe, a reggeli újság) (...) megtoldva franciával (...) Babel tornya a száműzetés nyelvi zűrzavarához képest egy jól szervezett Berlitz-iskola lehetett.”³⁷ Szó és értelem aszimmetriája mutatkozik meg a napló nyelvhasználatában, amely idővel egyre régebbivé válik saját koránál. Márai írása ugyanis megőrzi a két háború közötti időszak nyelvállapotát. Az anyanyelvi közegből kiválva ismételten átéli a nyelvfeladás fájó tapasztalatát: nem jutnak eszébe szavak, illetve nincs tisztában némely kifejezés értelmével. Romlik a nyelvérzéke: „Tisztába írom az »Erősítő«-t, és mindig újra elképedek, milyen más egy szó értelme, ha a helyezési érték megváltozik.”³⁸

32 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 107.

33 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 148.

34 MÁRAI, *A teljes napló* 1943–44, 262.

35 MÁRAI, *A teljes napló* 1950–55, 66.

36 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 399.

37 MÁRAI, *A teljes napló* 1950–51, 403.

38 MÁRAI, *A teljes napló* 1974–77, 83.

A vakság retorikája mutatkozik meg a „tisztába írom” alakzatban, amelyet nem tud egyidejűleg olvasni a nyelvtisztítással bíbelődő író. Másfelől nyelvteremtőként Márai saját jelentéssel ruház fel fogalmakat, jelesül az anarchiát, amelyet az írói létezés feltételének tekint: „Író, művész nem tud hűséges maradni önmagához, csak ha anarchiában él: minden és mindenki ellen, aki igényekkel közeledik hozzá.”³⁹ A politikai anarchizmust, a 68-as diáklázadásokat követő akciókat ellenben élesen elutasítja. Márai egyéni szóhasználatában az anarchia ellenállást fejez ki minden egységesítő, szabványt alkalmazó tudásformával szemben: „»Írni«, mi az? ... Tulajdonképpen mit akartam, amikor »írtam« valamit? ... A pálya végén, (ha ugyan pálya az írás) néha groteszk-közvetlen hangsúllyal megszólal ez a kérdés. Miért »ír« egy ember? Valamit el akar mondani az embereknek – de mit? Néha azt hiszem, ezt: tiltakozni és lázadni kell, mihelyst valaki vagy valakik az élet eleven, természetes rendjéből Rendszert akarnak csinálni. Ezt akartam elmondani, amikor »írtam«; mindegy, hogy mit és miről. Ez volt az én »témám«, mondanivalóm. Mások másról írnak, de minden írónak van egy témája, ami csak az övé, és örökké arról beszél, százféle változatban.”⁴⁰ Márai írói szemléletének rendszerellenessége kapcsolatba hozható a modernitás hitelét veszített „nagy elbeszéléseinek” válságával, amely a huszadik század hetvenes éveire világossá tette, hogy érvénytelenné váltak az átfogó, központosított, egyetlen magyarázó elvnek alárendelt gondolati rendszerek, a felvilágosodás egyetemesnek tekintett értékei, az ember felszabadításának tervezete, az ész mindenhatóságába vetett hit s a történelmi haladás eszméje. Máraitól idegen a világ terhet magára vevő értelmiségi magatartása. Egyaránt veszedelmesnek ítéli a baloldal és a jobboldal evilági megváltástörténeteit. Csalóka ábránd azt hinni, hogy folyamatosan magunk mögött hagyjuk a múltat, mivel nem tudjuk leszűrni a történelem változásából azokat a törvényszerűségeket, amelyek cezúrárt jelenthetnének a kiszámíthatatlan történések sodrásában, s megvethetnék az alapját a történelem „megtervezésének”. A napló gyanús alakként örökíti meg Szolzsenyicint: „A televízió közvetíti a jelenetet: a nemrégiben még (talán ma is) habzó szájúán »liberális« Harvard hallgatósága középpontjában ez a vándorpróféta arról beszél, hogy a Nyugat elmerül az élvezethajhászásban, felületes életörömökben, kényelemben tobzódik, nem hajlandó önfeláldozásra, aszkézisre; nem mondja, de abból, amit mond, következik, hogy a Kelet adja meg a század nagy perében a döntő tanúvallomást. Zubbonyt visel, Dosztojevszkij-szakállt, tehát jelmez és maszkot, mint gyakran az orosz próféták.”⁴¹ Márai szerint nem létezik „emberarcú kommunizmus”, amelyet A Gulag-szigetcsoport emigráns szerzője színpadiasan követel.⁴² A naplóíró engesztelhetetlenül gyűlöli és megveti a kommunistákat: „Dubcek – mielőtt letartóztatták, és állítólag elvonszolták a moszkvai tárgyalásokhoz, ezt kiabálta: »Ezt érdemlem én, aki egész életemben a Szovjetuniót szolgáltam...«

39 MÁRAI, *A teljes napló 1967–69*, 200.

40 MÁRAI, *A teljes napló 1967–69*, 114–115.

41 MÁRAI, *A teljes napló 1978–81*, 54.

42 MÁRAI, *A teljes napló 1974–77*, 32.

– Igen, ezt érdemelte.”⁴³ E jelenet ismétlődik a naplóban.⁴⁴ Márai rendíthetetlen meggyőződése, hogy a bolsevizmus a legfőbb rossz, „ami valaha is a világra szakadt. Társadalmilag, gazdaságilag, szellemileg, erkölcsileg a legnagyobb zuhanás, amibe ember és társadalom belezuhanhat. Semmiféle egyéni áldozat nem sok azért, hogy ezt a rendszert megtagadja az ember.”⁴⁵ Szigorúan ítéli meg a nyugati baloldal szerepvállalását: Sartre, a „locsogó marxista irodalmár, aki »az osztály nélküli társadalomban« látja a »felszabadult író« jövőjét. Ez a szószátyár bölcselkedés megfertőzött egy értelmiségi nemzedéket, amely ma »baloldali«-nak hirdeti magát, és nem tudja, hogy az »osztály nélküli társadalom« (ami nincs, soha nem volt és nem is lehet, mert osztály nélkül csak tömeg van, nincs »társadalom«) az első, aki szemétdombra kerül: az író, akire a tömegnek nincs szüksége.”⁴⁶

Az író jelenlétét a szó általános és különös értelmében a jelölőhöz fűződő viszonya határozza meg. Márai nyelvszemlélete és írásmódja alapján korántsem egyértelmű, hogyan helyezhető el a modernségben. A naplóíró számára a nyelv elidegenedése, külsővé, másikká válása személyes tapasztalat volt. Az élő nyelvtől elszigetelve írta műveit, amelyek megjelenésük idején visszhangtalanok maradtak. A napló elvileg a lehető legkisebbre csökkenti az élmény és a kifejezés közötti távolságot, jóllehet külső esemény és lelki történés nem eshet egybe, viszonyukat az időbeli elkülönбöződés határozza meg. Márai esetében ezen túl az író személyiségét meghatározó elsődleges tapasztalatok forrásai korábbiak, mint a tőlük egyre távolodó napi bejegyzések ideje, ennek köszönhetően a *temporális aszinkronia* beiródik a teljes naplóba. Az érzékek mediális bázisa sokat változott ötven év távlatában. Márai elsősorban könyveket, napilapokat és folyóiratokat olvasott, de naponta hallgatott rádiót, és az ötvenes évektől kezdve televíziót is nézett, főleg hírműsorokat. Rendszeresen látogatta a filmszínházakat. Idővel vásárolt tv-t, magnetofont, fényképezőgépet és filmfelvevőt. Egyedi megrendelés alapján készített magának hosszú ékezetes Remington írógépet, de ragaszkodott ősrégi töltőtollához is. Alapvetően a könyvkultúra környezetében élt, a *könyvtár* volt az emigrációban számára a tájékozódás legfontosabb színtere. A napló a szellemi felülemelkedés közegét, a szabad és szuverén gondolkodás műveleti területét jelentette a legnehezebb egzisztenciális körülmények között, életének a mélypontjain is. Az anyagi összeomlás veszélye éveken át fenyegette. 1949-ben Lola bundájának az eladásától függ – s éppen Nápolyban –, hogy a hónap végéig ki tudják-e húzni. A kilátástalan helyzetben Márai utolsó pénzén beiratkozik a francia könyvtárba, hogy kölcsönözni tudjon. „Nem tudok másképp könyvet olvasni, csak otthon: nyilvános helyen az olvasás szemérmelenség.”⁴⁷ Márai teljes odaadással, szenvedélyesen olvas, *öt nyelven*. A könyvekről rendszeres beszámolókat készít: a szövegértelmezés folyamatos összpontosításra készíti. Az író bizonytalan tulajdon létezését illetően, ezért szinte folyamatosan újraolvasa

43 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 227.

44 MÁRAI, *A teljes napló* 1974, 38.

45 MÁRAI, *A teljes napló* 1950–51, 255.

46 MÁRAI, *A teljes napló* 1970, 187.

47 MÁRAI, *A teljes napló* 1949, 325.

a naplóját is. A jelenlét adományát hordozó naplóírás legfontosabb feltétele a szellemi erők összegyűjtése, az állandó készenlét: „*akármikor jelentkezik a feladat hívása, rögtön dobjunk el mindent (...) s kezdjünk dolgozni*”.⁴⁸ Márai számára a napló írása és újraolvasása együtt alkot olyan performatív tevékenységet, amely önmaga jelenlétének a megszilárdítására irányul: az ő helyzetére vonatkoztatva *írás és olvasás eseményként tételvezhető a tanúságtétel történése*. Ez az értelmezés a tanúságtételt az irodalom egyik funkciójának tekinti. Márai időről időre megerősíti írásterveit, személyes fogadkozásokkal cselekvésre sarkallja magát. „*A »Napló 58–65«-öt ezen a nyáron nyomdába adom. Aztán dolgozni kezdek, megírom »Canudos«-t és a »Föld, Föld,«-et.*”⁴⁹ Gyakran él közvetett önfelszólítással, az írásnak alárendelt életszabályok, magatartást vezérlő alapelvek jelmondatzerű megfogalmazásával: „*Hidegen és elszántan élni,*”⁵⁰ máshol: „*Az ember viseljen el mindent.*”⁵¹ Blanchot azt mondja, hogy nem él, és az írás abszolút értelmében nem is ír, aki naplót vezet.⁵² Ettől eltérően Márai tünékeny jelenlétének a megszilárdítását remélte a naplótól, amelyet nem a szépirodalmi szöveg előcsarnokának tekintett. A naplóíró alakítja a korábbi jegyzeteit, áttemel máshonnan lényegesnek ítélt gondolatokat. Újraolvasva beleír, kiegészíti, módosítja a szöveget. Márai éppolyan rendszeresen írja, mint ahogy olvassa naplóját. Nemegyszer felülvizsgálja korábbi álláspontját, helyzetértékelését: „*Az 1945-ös naplót olvasom. Igazam volt-e? Sok mindenben nem. Ez a harag, amellyel akkor mindent és mindenkit néztem, minden, csak nem igazságosság. A részletek megítélésében tévedtem, prognózisaim sokszor helytelenek, s amikor a magyar társadalommal vitázom, nem vagyok méltányos, sem igazságos. De az »egész«-ben igaza van ennek a naplónak. Arra, ami történt, nem lehetett igazságossággal felelni; csak haraggal és szenvedéllyel.*”⁵³ A teljes napló – Plutarkhosz kifejezéséhez folyamodva – *ethopoiétikus szerepet* tölt be, az egyik lényeges rendeltetése „*az igazság éthosszá történő transzformációja*”.⁵⁴ Előfordul, hogy életének elfeledett mozzanatai világosodnak meg előtte a napló újraolvasásának köszönhetően: „*Tegnap elvittem a helybeli üvegeshez azt a fényképet, amely apámat ábrázolja 1897-ből ... az utánam küldött ládából most ez is előkerült. ... este kinyitom az 1947-es naplót, és ... olvasom, hogy ez a fénykép, amelyről tökéletesen elfelejtkeztem, és fogalmam sem volt, hogyan, mikor került hozzám, – 1947-ben, egy budapesti könyvkereskedésben idegen emberek jóvoltából letét volt számomra.*”⁵⁵

48 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 182.

49 MÁRAI, *A teljes napló* 1967, 86.

50 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 10.

51 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 19.

52 Maurice BLANCHOT, „A napló és az elbeszélés”, ford. Z. VARGA Zoltán, *Kalligram*, 7–8. (2001), 11–18.

53 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53. 203.

54 Michel FOUCAULT: *Megírni önmagunkat*. (ford. KICSÁK Lóránt) In: *Uő: Nyelv a végtelenhez*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 333.

55 MÁRAI, *A teljes napló* 1970–73, 178.

A teljes napló jelentésrétegei

A roppant terjedelmű, szerkesztetlen szövegfolyam ellenáll a könnyű áttekintésnek.⁵⁶ Alapvetően négy rétege van: az elsőt a rendszeres olvasmányokról készített jegyzetek képezik, a második, a közelmúlt magyar történelméről szól, a harmadikhoz a személyes emlékezet, a negyedikhez a befogadó ország kultúrájának az elsajátítása szolgáltatja az anyagot. A naplónak nincsenek élesen kirajzolódnó belső korszakai, melyek alapján időhatárokat lehetne kijelölni.

A *teljes napló* jelentős részben *olvasmányokról* készített feljegyzéseket tartalmaz, bizonyos szövegek így mélyen a lélekbe vésődnek. Márai az eredeti nyelven idéz, magyarul fűzve magyarázatokat a latin, angol, német, francia, olasz textusokhoz, amelyeket felkínál újbóli megfontolásra a napló olvasójának. E szemelvények és kommentárok az író közvetett személyességének a hordozói. A citátumok tárgyköre változatos, egy részük kapcsolódik a *hiüpomnémata*, az emlékeztetőül szolgáló egyéni feljegyzés ókori hagyományához, amelynek készítője arra vonatkozóan gyűjtött példákat és érveket, miként legyünk úrrá önmagunkon és hogyan jussunk túl nehéz élethelyzeteken. Márai teljes naplójában az írás és az olvasás tevékenysége tehát szétválaszthatatlanul összekapcsolódik. Márai teljes naplója *többynyelvű* a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. A fordítás több szinten zajlik folyamatosan: először az idegen nyelvek és a magyar között, másodsor az anyanyelven belül. Így nemcsak az idegenben mutatkozik meg a saját jelenléte, hanem a sajátban is az idegen kifejezőereje. A megfontolt fordítás lényegi tapasztalata, hogy mindig marad valami kimondatlan, amely nemcsak a grammatika terhére róható, de a nyelvben már mindig ott munkáló különbség következménye is. A naplóíró és az olvasó nemkülönben, mindvégig belső fordítást hajt végre, kifejezéseket helyez át, kölcsönviszonyokat tár fel a tanúságtétel, az adomány, a nyelvi esemény és az irodalom között.

Márai az írásban egybegyűjtött⁵⁷ olvasmányokból teremt magának szellemi múltat, mivel a jövő felé nem fordítja megjelölhető cél, s állandónak csak az idegenben élés állapota mutatkozik: „Az út Münchenbe és vissza. Hálókocsiban. Végigolvasom. A betű még mindig jobban érdekel, mint a táj. Egy tájleírás többet mond nekem, mint a táj, melyet leírtak.”⁵⁸ Márai olvasmányai „Egy kihunyó

---

56 Kittler *mintázatfelismerésről* beszél az egészében átlátható, illetve a határtalan érzékelését bővítve a techno-mediális korszakban. A könyvkultúrához kapcsolódó „mintázatfelismerés” a nyolcezer lapra rúgó napló olvasásában is ott munkál: ismétlődő alakzatok kiemelése, újrendezése, egészbe illesztése és felruházása jelképes értelemmel, efféle műveletek keretezik a jelentésrétegek feltárására irányuló értelmezést.

57 Seneca intelme szerint emlékeztetőre azért van szükség, mert a mértéktelen olvasás önmagában szétszórta tesz: „Szétforgácsol a könyvek sokasága.” Seneca *Erkölcsei levelek*. (KURCZ Ágnes fordítása). Európa Kiadó, Budapest, 1975. 1. lev. 7. Márai gondosan rendszerezte, áttekinthető formában tárolta a naplófeljegyzéseit: „Az index mutatása szerint megkeresem a jegyzetet, amely tizenöt, húsz év előtti benyomásokról, olvasmányokról ad hírt – mit mond ma számomra ma ugyanaz a benyomás, olvasmány, fenomenén. Legtöbbször ugyanazt: de a kifejezőmódom ma szikárabb, tömörebb, mint volt húsz évvel ezelőtt; igaz, a régi jegyzetek színesebbek, a hasonlatok spontánabbak, plasztikusabbak.” MÁRAI, *A teljes napló 1970–73*, 253.

58 MÁRAI, *A teljes napló 1950–51*, 405.

műveltség emlékeihez⁵⁹ kötődnek, fenntartva a tiszta szellem megnyilatkozása iránti vonzalmát: „*Valéry: A lélek és a tánc. A ritka írások egyike, melyek rögtön, az első szóval kiemelik az olvasót a köznapi gondolkodás térfogatából, a lélek lebegni kezd e sorok olvasatára, igazi súlyát érzi. (...) Több, mint a vers és a próza; ez már a dallamos Gondolat.*”⁶⁰ Rendszeres olvasmányainak szövegvilága felett Goethe és Krúdy ikercsillaga áll. Márai azt állítja, filozófiát nem olvas, holott sok kortárs bölcselőre hivatkozik, forgatja Jaspers, Sartre, Lacan, Braudel munkáit. A létezés és a szavak céltalanságáról elmélkedve beszámol a *The Times Literary Supplement* összeállításáról, amely Samuel Beckett hatvanadik születésnapja alkalmából jelent meg, tanulmányozza a párizsi Joyce-szimpozium anyagát a hetvenes években, s kiterjed a figyelme a pszichoanalízis újabb fejleményeire is.

Tudvalévő, hogy a lélek elszakadása a bizonytalan jövőtől – a Máraihoz oly közel álló – sztoikus és epikureus életfelfogás hagyományához kapcsolódó gyakorlat. *A teljes naplóban* Márai nem tud elszakadni *Magyarország történelmi múltjának* a gondjaitól. Az író rendíthetetlen nyugalommal viseli el, amit a sors rárótt. A szó szoros értelmében elveszti az otthonát, s átvitt értelemben a hazáját, mielőtt elhagyja Magyarországot: „*Számomra Trianon trauma volt; fél életem át kínlódtam vele. Már nem az. Az igazi trauma számomra nem az a Magyarország, amely elvesztett – a történelmi –, hanem az, amely megmaradt.*”⁶¹ Márai mindig talált módot arra, hogy szembemenjen az árral, s tevőlegesen fejezze ki viszonyát a saját befolyását meghaladó eseményekhez: „*1944. április 4-én, mikor elrendelték a sárga csillag kötelező viselését, szegyenemben lehúztam ujjaimról apám címeres gyűrűjét, és egy fiókba dobtam: nem akartam »megkülönböztető jelvényt« viselni egy időben, mikor mások szegyenfoltot viselnek.*”⁶² Márai élesen elutasítja a történelmi bosszút az elszenvedett szörnyű veszteségekért. Szilárd meggyőződése, hogy súlyos hiba eltekinteni az egyéni felelősségtől, mert igazságot és jóvátételt nem szolgáltathat a kollektív bűnösségre alapozott büntetés.

Márai magyarságképe felkavaró. Úgy látja, hogy a modern nemzet megteremtésére irányuló valamennyi kísérlet kudarcra ítélt: „*mennyire ugyanaz a törés kísért minden nemesebb magyar lélekben, Vörösmartytól és Széchenyitől minden magyarban, aki egy törzsből nemzetet akart faragni, s egy napon megtudta, hogy az anyag, mellyel munkálnia kell, nem alkalmas erre a feladatra.*”⁶³ Márai szabadelvű, független szellemi irányultsága, egyszerre nyitott és értékőrző magatartása, többszörös kötődése meghatározó jelentőségű a hagyományokhoz fűződő viszonyában: „*Emlék apámról. Liberális volt és konzervatív. Nemzedéke legjobbjai ilyenek voltak, de soha nem lehetett biztosan tudni, inkább liberálisok, mint konzervatívok, vagy inkább konzervatívok, mint liberálisok. Az idő, ami az övök volt – a kiegyezéstől az első világháborúig –, most már úgy tűnik, mint a béke, méltányosság és prosperitás*

59 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 244.

60 Uo.

61 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 259.

62 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 92.

63 MÁRAI, *A teljes napló* 1947, 183.

ideje.”⁶⁴ A polgárság értékeinek védelmezője egyaránt elhatárolódott a politika két szélső pólusát képviselő táborától: „Az intellektuális, polgári baloldali bolsevista éppen olyan tűrhetetlen jelenség, mint a »jobboldali keresztény magyar úriember«.”⁶⁵ Öntörvényű történelemszemlélete nehezen kisajátítható (mi több: megosztó) személyiséggé teszi Márait: „a munkaszolgálatosok, a zsidótörvények, a politikai üldözöttek, most a keresztény Bé-listások ... Tíz éve mindig ugyanaz. S még sokáig nem lesz vége. S mindig igazságtalanság, kegyetlenség és agresszió. Mikor elmegyek, érzem, mint hatalmasodik el bennem a szolidaritás az osztály iránt, amelyhez tartozom, amely tele van hibákkal, talán bűnökkel is, amelyet lehet bírálni és megítélni, de egyetlen más osztálynak sincs joga a szemétdombra dobni, mert senki nem ártatlanabb.”⁶⁶ A demokratikus érzületű és gondolkodású polgári réteg hiányát rövid távon nem lehet pótolni: „Az angoloknak és franciáknak, a svédeknek és a dánoknak is százötven év kellett a demokráciához. Ahogy nincs Blitzkrieg, úgy nincs Blitzfrieden sem.”⁶⁷ Akadnak vállalhatatlan mondatok is a teljes napló szövegyamában, de körültekintően olvasva, ezek között található több, a kéziratban Márai által áthúzott szövegrészt, amelyeket a szerző minden bizonnyal azért helyezett törlésjel alá, mert nem tekintette őket a sajátjának.⁶⁸ Ahogy én látom, Márai kétségbeesett kirohanásai nem hatálytalanítják a legnehezebb történelmi időkben tanúsított példaadó szellemi magatartását: „Ha minden vád igaz lenne, amit valaha is a zsidók ellen harsogtak: akkor is velük kell tartani minden embernek, aki még valaha embernek akarja nevezni magát: mert szenvedésük minden elképzelést meghalad.”⁶⁹ Márai következetesen elutasít minden származási alapú megkülönböztetést. E vétség miatt marasztalja el Churchillt, idézve leveleiből az inkriminált részt: „»a jövőben a flottánál nem 'tisztá angol' származású ... hivatalnokokat is lehet alkalmazni, de 'ne túl sokat'« – írja. Ez a felkiáltás Churchillt, minden emberi erejével, visszadobja azok közé, akik miatt a világ olyan, amilyen.”⁷⁰ Nemzeti azonoságtudatának a megrendülésével magyarázható, hogy javíthatatlannak ítéli a mintaadó magyar uralkodó rétegek jellemhibáit: „Magyarország a hamis tekintélytisztelet áldozata. Itt minden mesterséges tekintélyt tiszteltek, s mindenki gyanús volt, aki hirdetni merte, hogy nincs más tekintély, csak az értelem, a tehetség, a minőség és a nagylelkű jellem tekintélye.”⁷¹ Úgy látja, nincs, ki a polgárság kultúraalkotó és kultúrahordozó örökébe lépjen, ezért juthatnak műveltségellenes erők szerephez hosszú időre odahaza: „Magyarország balkanizálódását (...) csak öntudatos, művelt polgárság tudja megakadályozni, tehát egy emberfajta, amely nálunk teljesen hiányzik. Az elmúlt huszonöt év kontraszelekciója tudatosan szorította hátra a kísérleteket, melyek demokrata középosztályt akartak nevelni – mindenki gyanús

64 MÁRAI, *A teljes napló* 1982–89, 234.

65 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 93.

66 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 265.

67 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 193.

68 MÁRAI, *A teljes napló* 1982–89, 227.

69 MÁRAI, *A teljes napló* 1943–44, 323.

70 MÁRAI, *A teljes napló* 1949, 409.

71 MÁRAI, *A teljes napló* 1943–44, 235.

volt, zsidóbérenc vagy titkos bolsevik, aki demokrata nevelésről szólott. Most pontosan ez a réteg hiányzik.”⁷² Márai számára a műveltség jelentette az otthon, ami elveszett: „huszonöt éven át egy társadalom megtagadta a műveltséget. A többi csak következmény”,⁷³ „többet ... követelni, csak a származás és osztályhelyzet alapján s a műveltség akarátának erőfeszítése nélkül: ez a magyar per.”⁷⁴ Lesújtó véleménye van a magyar „neobarokk úrhatnáság”-ról, amely a huszadik század nyugati kultúrájában elmaradott, s joggal lenézett jelenségnek számít: a „levantei túllőttözködés, túlluraskodás ... ez valóban nevetséges. De ez a réteg tartja kezében a hatalmat, ez diktálja az ízlést, divatban, irodalomban, politikában. Ővük a felelősség; s a nemzeté, amely ezt túri.”⁷⁵ Márai alapvető meggyőződése, hogy személyes felelősséggel tartozik minden magyar a hazai életminőségért. Túlfűtött kirohanásai a kommunista rendszer ünnepeit íróival szemben vég nélkül ismétlődnek a naplóban.⁷⁶ Lekicsinyülő megvetéssel beszél az „állam kitarítottjairól”.⁷⁷ Márai felháborodva jegyzi fel, hogy a kitelepített svábok házaiba beköltözők között akad író, „szellemi ember, akinek van gusztusa befeküdni egy ágyba, amely még nem húlt ki egy család melegétől – ez az, amit nem értek. Pontosabban, ez az, amit most már értek”⁷⁸, „Ez az öreg, hiú és kapzsi író úgy hiszi, itt a pillanat, mikor a történelmi változás végül kárpótolja őt mindenért: egyszerre akar sváb házat, valamilyen rangot, s mellékesen apró állásokat is, mindent, amit megragadhat, zsebre tehet.”⁷⁹ A kivívott belső szabadság ellenállóvá teszi Márait a legnyomasztóbb körülmények szorításával szemben is. Államosítják a kiadóját, megfosztják a publikálás lehetőségétől, a szerzői önrendelkezés jogától, mindattól tehát, ami írói létezésének az alapja. Itthon raktáron heverő saját könyveikhez sem férhet hozzá. Kivándorlása előtt felkeresi Herczeg Ferencet: „elutazok, és nem térek vissza. Ő volt az egyetlen ember, akinek megmondtam ezt ... mindent elkövettem, hogy békén és csendben itthon maradhassak, a nyelven belül, amelyhez közöm van, a magyar nyelv atmoszféráján belül élhessek, akár szótlantul is. De nem akarok tovább maradni, mert félős, hogy nem engednek majd hallgatni. Bólintott, hogy ez az aggodalom jogos. – Én a te helyedben elmennék ... – De ne menj messze, – mondta csendesen – Maradj Európában.”⁸⁰ Nem marad az író számára itthon más nyilvánosság, mint a naplója, e különös státusú szöveg, amely a benne foglalt olvasó által nyilvános, kéziratba zártan viszont magánjellegű közlemény. Miután végleg elhagyja az országot, 1948-ban, a haza „hordozhatóvá” válik: „számomra is volt egy »haza«, de valamilyen portable, összehajtható és becsomagolható, kézitáskában magammal vihető haza – egy vers, egy

72 MÁRAI, *A teljes napló* 1943–44, 155.

73 MÁRAI, *A teljes napló* 1943–44, 336.

74 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 208.

75 MÁRAI, *A teljes napló* 1943–44, 136.

76 Márai a nyugati baloldal képviselőit talán még szigorúbban ítéli meg, mint a szovjet befolyási övezet országainak rendszerhű támogatóit. MÁRAI, *A teljes napló* 1970, 187.

77 MÁRAI, *A teljes napló* 1974–77, 14.

78 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 115.

79 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 126.

80 MÁRAI, *A teljes napló* 1950–51, 196.

kapualj, egy arc, egy táj, mindemből egy kevés. Ezt a kézitáskába csomagolt hazát cipelem a földrészek között.”⁸¹ Márai naplója minden érzelmességtől mentes: „Sok jó volt a »hazá«-ban. Csak, az utolsó években, mindenestől, nem volt már haza.”⁸² Rettenthetetlen lelki nyugalommal, fegyelmezetten, szenvtelen tartással fogadja az élet legnehezebb megpróbáltatásait: „Anyámtól négy hónapja egyetlen sor hírem sincs. Azt sem tudom, él-e vagy meghalt. Vagy deportálták?”⁸³ Alig maradt egy hónapra való pénze, nem tud utazni, ami a lételeme, amikor meghívják a rendezők, minden költséget vállalva Svájcba egy konferenciára, ahol Ortega és Benda ad elő, de nem megy el: „minden mély szolidaritás mellett, amelyet a magyarság iránt érzek, nincs lelkierőm kiállani a világ elé azok társaságában, akik ma a magyarságot a világ előtt képviselik”.⁸⁴ Idegenné vált az egykor otthonos világ, s a napló némely megfogalmazásában kísért a kollektív bűnösség gondolata, mely ellen tudatosan védekezik Márai: „A Borowski-támadás emléke nem szűnik kísérteni. A lidércálom. Az, hogy az Ember mindenre képes, határtalanul. Elment a kedvem, hogy még egyszer Németországba menjek; ez igazságtalan, valószínűleg nem is lesz így, de most valamilyen iszonyat van bennem... Egy népet nem lehet azonosítani a gazemberekkel – és a német nagy nép. De az ember mindig cinkos abban, ami történik, akkor is, ha áldozat, vagy éppen csak szemtanú.”⁸⁵ Olykor úgy tűnik, mintha nem lenne benne könyörület a magyarországi helyzetet reménytelennek láttató otthon maradt költők iránt: „Egy magyar verseskönyv, Pesten adták ki: Szép versek. Az év magyar lírai terméséből válogatás: nyolcvannál több költő poémái. A több száz éves angol irodalom évszázadokra visszamenően nem tud összeszámlálni nyolcvan költőt. A kommunista Magyarországon falkában teremnek a költők, minden évben futja egy antológiára való. A versek között ritka, amelyben szikrát vetne a »költészet«. Cinikus keserűség, kétségbeesés, undor, fásultság, reménytelenség, ez a versek hangja. Az alvilágból kiabálnak a lelkek, rekedten.”⁸⁶ Márai időnként elragadtatja magát, s a magyar társadalmat teszi felelőssé a lesüllyedésért. A Kortárs 1969. februári számát olvasva jegyzi meg: „A folyóirat közzé adja két népi demokratikus író nő elbeszélését... Mindkét írás megdöbbenítő. A hang, a nyelv, a jasszos és csatornaszagú kifejezőmód, a mondanivaló állatias, minden elképzelést megtetőző ordenárésága. Mintha az emberek ... abban a világban már nem is beszélnének másról, mint pénzről, gátlástalan, szemérmetlen kapzsiságról, aljas vádaskodási lehetőségekről, egymás piszkolásáról. Huszonhárom év a csatornában, egy társadalom elaljasodása; ez az elbeszélések hangja, tartalma.”⁸⁷ A fenti folyóiratszámban Hallama Erzsébet: Miből vannak az aranyhalak és Ágai Ágnes: Katakomba című novelláját olvashatta Márai. Mindkét írás kétségtelenül halmozza a fővárosban egyedül élő, függetlenségre törekvő értelmiségi nők szlenges fordulatait, de az irodalmi jelentőség megítélésétől elte-

81 MÁRAI, *A teljes napló* 1978–81, 64.

82 MÁRAI, *A teljes napló* 1950–51, 148.

83 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 104.

84 MÁRAI, *A teljes napló* 1949, 402.

85 MÁRAI, *A teljes napló* 1974–77, 343.

86 MÁRAI, *A teljes napló* 1978–81, 55.

87 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 293.

kintve Márai értékelése arról tanúskodik, hogy húsz év távollét után, az anyanyelvi környezet hiánya miatt egyszerűen nem érzékeli a szavak „napi árfolyamát”.

Márai kíméletlenül leleplezi a hatalommal együttműködő írók elvtelen önzését, hamis áldozati retorikáját, de szolidaritásáról biztosítja a rendszer ártatlan áldozatait: „Figyelem a magyar értelmiséget, amint kéjes engedelmességgel engedi, hogy megint egyszer megerőszakolja a Hatalom; egyetlen havi fizetését nem hajlandó feláldozni a magyar középosztály elveiért, vállvonogatva siet belépni a Pártba, amelyet gyűlöl, de a Családért és a Baksisért kiszolgál. ... Ilyenkor mindig újra felmerül a hitleri idők jellemtelenségeinek és aljasságainak emléke, s nem tudom sajnálni ezt a társadalmat, amely soha nem tud továbbnézni az időben, mint elkövetkező elsejéig... Erre azt mondják: igaz, de nincs tartaléka ... Ez igaz. Nem kívánhatja senki a kis embertől, hogy egy emberöltőn át minden elsején hős legyen, szembehelyezkedjék a hatalommal, odadobja szűkös kenyereét... De más a kényszer és más a korrump alkalmazkodás.”⁸⁸ Alkotói önállóságának megőrzése érdekében folyamodik magánkiadáshoz. A külföldi megrendelők 1949-ben arra ösztönözték, hogy hagyja ki kéziratának jellegzetesen magyar vonatkozású részeit. Márai idővel kénytelen ráébredni arra, hogy az anyanyelvi kultúra közegében megszólaló hang elvész vagy süket fülekre talál idegen nyelvre átültetve. Hang és jelentőség nem feleltethető meg egymásnak. A remekmű a „világirodalom” csendjét vonja maga köré.⁸⁹ Márai tragikusnak látja a magyar irodalom elszigeteltségét a világirodalomtól: „Ezt a végzetet nem lehet csak magányos nyelvünk titokzatosságával magyarázni.” Léteznek fordítások jelentős művekről, „a magyar irodalom mégsem történt meg a világirodalomban. Azt hiszem, a nyelvi magány, a fordítók hiánya, mindez nem magyarázza ezt a siket, tragikus sorsot. Valószínűbb, hogy a magyar irodalom valahol, valamiben nem kapcsol a világirodalomhoz. Nevelésük nyugati volt ... de a mű, ez a csodálatos, gazdag magyar irodalom nemcsak nyelvében, hanem szellemében is magányos maradt, nem tudott szikrát vetni, mikor a világgal érintkezett.”⁹⁰

Márai nem tesz különbséget a politikai és az üzleti hatalom között, mivel mindkettő korlátozza az írói függetlenséget: „A szabadságnak ára van; például ez a kézműves könyvkiadás, öregem, úgynevezett irodalmi múlt után. Inkább így szólni még néha, mint engedélyezett pecséttel, a kommunista vagy a kommerciális kupecsek engedélyével.”⁹¹ A piac egyetlen érdeke az eladott példányszám növelése: a „»literary market« megakadályozza, hogy más is szóhoz jusson, mint a silány, a dilettáns és a korrup”.⁹² Márai nem csak politikai értelemben hirdeti az írói szabadságot, üzleti elvárást sem hajlandó teljesíteni: „Sok tehetséges író lemond a szabadságról ... Csak azt az íróat becsülöm, aki becsüli a szabadságot, és megfizeti az árát annak, hogy szabadon írjon – vagy hallgasson.”⁹³ Naplófeljegyzéseinek vissza-

88 MÁRAI, *A teljes napló* 1948, 81.

89 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 27.

90 MÁRAI, *A teljes napló* 1947, 16–17.

91 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 248.

92 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 131.

93 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 372.

térő témája az amerikai média és külpolitika bírálata, mivel megítélése szerint az Egyesült Államoknak nem érdeke Európa megerősödése s a szovjet megszállási övezet országainak a segítése. A baloldal elítélésében nem változik a véleménye: „az amerikai hivatalos antikommunista politika szervezői eldöntötték, hogy ennek a nagy dialógusnak, a kommunisták által megszállott területek lakosságával folytatott párbeszédnek nyugati oldalról csak a »progresszív baloldal«-ról lehetnek szószólói, tehát a »csalódott baloldaliak«, a kiábrándult kommunisták, mert »azoknak hisznek«”.⁹⁴

A személyes emlékezetet illetően az idő kiterjedését emelném ki, amely egyedülálló a teljes naplóban. Az írásbeli megnyilatkozás bizonyos távolságot követel meg az elbeszélte történettől, ezzel szemben az átélt jelen inkább közelséget feltételez.⁹⁵ Márai írásmódja mintha megfordítaná ezt az összefüggést: az újraélt múlt közelségéhez képest a jelen távolinak mutatkozik. Az emlékezés ugyanakkor a jövőre irányul, amennyiben a jelenlét megszilárdításához segíti hozzá a naplóíró. Nem válik el élesen az „önarchiválás”, a mindenkori jelen eseményeinek rögzítése a múltba visszatekintő önéletrajzi elbeszéléstől a több mint négy évtizeden át vezetett naplóban. Márai gyakran emlékezik ugyanarra az időszakra, a vész-korszak történelmi megrázkódtatására, s annak a jelenig ható következményeire. Előfordul, hogy ugyanazt a történetet többször felidézi. Vas István „hajón kíséri Újpest felé az országúton, esőben hajszolt, menetelő öreg anyját, s aztán elveszti szem elől. S éjjel (azt) kívánja, hogy anyját lőjék agyon a nyilas sintérek az esős országúton. Emlékezem a menetekre. Lehet ezt elfelejteni? (...) Mit gondolnánk, cselekednénk mi, keresztények, ilyen élmények után? Irtózatos világ, irtózatos, megoldhatatlan, kibírhatatlan.”⁹⁶ Az ismétlődés elbeszélésváltozatokat eredményez. A különbség ott munkál a történethez kapcsolódó kommentárokban is, átértékelve az esemény példaértékét. Márai nem tud megszabadulni a meggyőzni vágyás gondjától, kényszeresen visszatér némely történelmi kérdéshez: az elszenvedett fájdalomkért a kárvallottak csak méltóságuk elvesztése árán vehetnek elégtételt az elkövetőkön saját eszközeikkel. Következtesen megkülönbözteti a megszállt és leigázott országot a hazától. A teljes naplóban akadnak efféle ismétlések a kiadott szövegek és a kézirat többszöri újraolvasása, s bizonyos részeinek a törtétele után is, s ezek a visszatérő elemek különös nyomatékot kapnak. „Befejeztem 1945–52-es naplóim olvasását és jegyzetelését. Nagyon sokban tévedtem, fájdalmasan nincs igazam sok mindenben ... de az »egész«-ben, azt hiszem, nem tévedtem: így kellett élnem, nem tehettem, nem élhettem másképp. És nem kérem felmentésemet.”⁹⁷

A jelenlétvesztés hatással van a történelem értelmezésére, amely egy asszimetria feltételezésére épül – Koselleck fogalmai szerint – a múlt (a tapasztalati tér) és a jövő (várakozási horizont) között. Márai ismétlődést érzékel a történelemben, rossz kérdések, rossz válaszok és magatartások visszatérését. Márai történelmi

94 MÁRAI, A teljes napló 1967–69. 35–36.

95 Roland BARTHES, *La Préparation du roman I et II: Cours et séminaires au Collège de France 1978–1979 et 1979–1980*, (Paris: Seuil-IMEC 2003), 476.

96 MÁRAI, A teljes napló 1947, 108.

97 MÁRAI, A teljes napló 1952–53, 242.

tűnődéseinek végkövetkeztetése, hogy az ember nem tanul a múltból: „*Semmi nem változott, csak a szenvedés általánosabb, csak a kegyetlenség mélyebb és találékonnyabb.*”⁹⁸ Magyarország történelmi jelene és jövője el van Márái elől zárva, nem érzékeli azt a változó tapasztalati teret, amely befolyásolhatná jövőre vonatkozó várakozásait. Márainak nincs új látomása a történelem jövőjéről, ezért múlttól alkotott képe sem változik.

A több évtizedet felölelő napló vezetése időben széttagolt tevékenység, amely fokozatosan átalakul az író és az olvasó számára: a személyes gondolkodásban megnyílt területek, a közös szemléleti elemek, a visszatérő témák és hangulatok folytonosságot is teremtenek a rendre megszakadó szövegben. A napló bizonyos részei időközben megjelennek. A kiadások előkészítése során az író átfésüli, közbevetésekkel kiegészíti és megszerkeszti a jegyzeteit. A szöveg diszkrét elemekből áll, amelyeket nemcsak az író, de az olvasó is újraprendez, egybefűz, létrehozva saját konstrukcióját. A napló íráshasználatában az idő térbelivé alakul át. Az alapszerkezetet napi feljegyzések alkotják, amelyek sorozattá állnak össze. Az idő térbelivé válása a szó szorosabb értelmében is szervező elve Márái naplójának: „*New Yorkra nem tudok másképpen gondolni, mint »tartózkodási hely«-re: nem »éltem« ott, csak tartózkodtam. Több volt olyan, »amitől« tartózkodtam, mint az, amiben részt vettem.*”⁹⁹ Egy-egy életszakaszhoz az önkéntes száműzetésben egy-egy választott színtér kapcsolódik: Nápoly, New York, Posillipo, San Diego. Az idő- és térbeli viszonyok kölcsönös kapcsolatát meghatározza, hogy idegen otthonok köré rendeződnek a napi bejegyzések, amelyeknek sűrűsége és hossza változó. Rendszeresek a feljegyzések, de hónapok is eltelhetnek két bejegyzés között. A megjelent kötetek elbeszél idejének évszámok szerinti beosztása folyamatot alkot, de az elbeszélés ritmusa nem egyenletes. Egy-egy kötet terjedelme és a benne felölt idő között nagy az ingadozás. 1967–69, 379 lap, 1982–89, 383 lap. Közel azonos terjedelmet tesz ki két, illetve hét év feljegyzése. Az elbeszélés üteme a korábbi kötetben jóval lassabb a későbbinél.

A napló utólagos megszerkesztése megerősíti és kiemeli az összevont szöveg belső kapcsolódásait. A mű összetettségét ugyanakkor fokozza korszakokon átívelő időtávlátának köszönhetően a hatástörténeti helyzet megváltozása az elbeszéltek idejéhez képest, s az olvasó újraprendező munkája, melyet az összeillesztés határoz meg, követve a könyv olvasás hagyományát. Pontszerűség és folyamat feszültsége abból támad, hogy az olvasó élettörténetet alkot a napi feljegyzésekből, vagyis időfolyamattá alakítja át a napló „pillanatfelvételeit”, a kieső időszakokat pedig lélektani, poétikai vagy egyéb magyarázattal hidalja át. Márái, ahogy erről korábban már volt szó, rendszeresen újraolvassa jegyzeteit, de miután közlésre szánt naplót vezet, nemcsak a sorsdöntő események felidézésének és ismételt átélésének a vágya vezérli, hanem a művé alakítás szándéka. Az írás tökéletesítésének igénye tartós késztetés Márái számára. Nemcsak az őszinteség, a pontosság vagy a hitelesség a mércéje a szöveg minőségének, poétikai megfontolások is szerepet kapnak. Márái írása nem tartja elsődlegesen szem előtt

98 MÁRAI, *A teljes napló* 1943–44, 48.

99 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 131.

a tételes igazolhatóság, a nyomon követhetőség referenciális követelményét.¹⁰⁰ Gyakran megcsalja az emlékezete. Fenyő Miksa epés cikkének állításával szemben¹⁰¹ váltig állítja, hogy nem írt a *Nyugat*-ba, holott az *Egy polgár vallomásai* ott jelent meg először folytatásokban, három egymást követő számban, tizenkét részletben,¹⁰² s emellett két könyvismertetést is közölt.¹⁰³ Az is előfordul, hogy egyszerűen rosszul számolja ki, mennyi idő telt el valamely esemény óta: „Hideghullám. Mint 48-ban, amikor hőésben elhagytuk a Mikó utcai otthont, elindultunk az emigrációba. Ennek huszonnégy éve”¹⁰⁴ – írja 1967-ben, tehát valójában tizenkilenc éve.

A bensőségesség és titkosság új keletű jellemzőivel nem határozható meg a teljes napló. Márai önmagára irányuló figyelme nem a személyiség belső világát tünteti ki, mintha fenntartással élne a testre és lélekre, külső megjelenésre és belső lényegre osztott személyiség képletével szemben. Márai az alá- és fölérendeltségek rendszerét működtető klasszikus modern én-felfogástól eltávolodva személyteleníti a naplót, megszünteti az én kitüntetett helyzetét. Személyes feljegyzései korántsem bensőségesek: ha a test emlékezetéről ír, elsősorban különleges érzéki tapasztalatokról számol be, alig érintve lelki rezdüléseket, mintha önmaga lényegét illetően túl volna az intimitáson. Nem rejti el gondolkodásának egyetlen mozzanatát sem, az önvizsgálatban egyfajta edzetségre tesz szert, ezért mindent papírra vet, és semmi sem képes eltéríteni, hogy kíméletlenül szembenézzen egykori énjével. Önkéntelen sóhajtásai, magához intézett, választ nem igénylő kérdései leplezetlenül személyesek: „Jó lenne még, néha, örülni valaminek”, „Viszontlátni, kit? ... Már majdnem mindenki meghalt, akit még reméltem viszontlátni.”¹⁰⁵ A gondolkodás, a megértés művelése az írás. Márai a napló olvasójának nem kínálja fel a bizalmas barát helyzetét, nem teremt meghitt körülményeket, hogy őszintén a befogadó tudtára hozza legbelső érzéseit, mert függetleníti magát minden külső elvárástól. Semmit sem szégyell, kendőzetlen nyíltsággal beszél szédületes ifjúkori kalandjairól, a húszas évek Németországában tett elképesztő érzéki felfedezéseiről, amelyeknek bizonyos részleteit az *Egy polgár vallomásaiban* nem bontotta ki. Az írás nem csillapítja, hanem felfokozza a test emlékezetével járó izgatott állapotot. Már időskorúnak számít, amikor az érzéki tapasztalat mással nem helyettesíthető, feltétlen értékét hangoztatja. A naplóíró

100 Az önéletírás és a napló megközelítése során Szávai János emlékeztet Ricoeur fogalmi megkülönböztetésére, amelyet a *Temps et récit*-ben alkalmaz, amikor fikció és történetírás viszonyát vizsgálja. Az olvasói elvárások szerint az önéletírás és a napló referenciái „egyszerre nyomkövetőek (référénces par trace), vagyis tételesen ellenőrizhetők és ellenőrizendők, és metaforikusak (référénces métaphorique), ami lényegében annyit jelent, hogy az autofikció is mű, mely teljes világot teremt.” SZÁVAI JÁNOS, „Irodalom, fikció, autofikció” In: MEKIS D. JÁNOS, Z. VARGA ZOLTÁN (szerk.) *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, (Budapest: L’Harmattan, 2008) 29.

101 „Ignotus vezette be írásaimat a *Nyugathoz*, amelynek egyik »megbecsült munkatársa voltam.«” MÁRAI, *A teljes napló 1967–69*, 310.

102 *Nyugat*, 1934, 1–3. szám

103 *Török Gyula posztumusz könyve*, 1919. 12–13. szám; *Jules Renard naplója*. 1935. 12. szám

104 MÁRAI, *A teljes napló 1967–69*, 172.

105 MÁRAI, *A teljes napló 1967–69*, 186.

számára semmiféle tiltás nem korlátozza a testről szóló beszédet, a szexualitással kapcsolatban nem támad büntudata. A lelkiismeret-vizsgálat, az önmagához való viszony tisztázása, vagy más mentális feladat sem játszik elsődleges szerepet az emlékezet rögzítésében. Márai mindvégig meg volt győződve legfontosabb döntéseinek helyességéről, s egy pillanatra sem támadt kétsége afelől, hogy végleg el kellett hagynia Magyarországot: „A szerepem otthon megszűnt, munkám elvesztette értelmét. Amíg az ország a Szovjet csatlósállama és a hazai bolsevisták kapzsi és kegyetlen rabló hadjáratának zsákmánya, magyar író még a létezése, az otthonmaradása tényével sem igazolhatja ezt a hazaárulást. Otthon oda fejlődtek a dolgok, hogy már hallgatni sem lehet; száműzetésbe kellett mennem, önként, családommal együtt. Nem élhettem egy országban, amely nem haza többé. Volt-e jogom elmenni? Igen. Én nem egy állammal, nem is egy társadalmi rendszerrel szerződtem, hanem egy hazával. Mégis, azt hiszem, nincs ennél nagyobb fájdalom. Néha fuldoklom, mint haláleset vagy végzetes szerelmi szakítás után fuldokolnak az emberek... Mindent elkövetni, hogy megmeneküljön az ország ebből a halálos veszélyből. Mit tehetek én? Dolgoznom kell, a hazámért, írni valamit, ami öregbíti hazám hírét a világban – ez minden, amit tehetek, akármilyen reménytelen is.”¹⁰⁶

Az írásban létrejövő én megalkotott, de nem kerül kitüntetett helyzetbe, nem válik szervező középpontjává a szövegvilágnak. Az író nem hallgat a test gondjáról, az érzékiség s a szenvedélybetegségek átéléséről, az alkoholfüggőségről, a láncdohányzásról vagy az átmeneti drogfogyasztásról, de az intim belső világ pusztán az én egyik kiterjedése, a változó történelmi közegekkel, különböző kultúrákkal, nyelvekkel és olvasmányokkal kölcsönhatásban élő személyiség külső kapcsolatai mellett. Márai naplójának a különlegessége, hogy benne a személyes múltra visszatekintő emlékezés és a jelen idejű, én formájú feljegyzés egymásba olvad, de egyik sem korlátozódik a magánszférára, mind az önéletrajzi elbeszélés, mind pedig a napi események megörökítése túlhalad önnön műfaji határain. Egyfelől az esszé, az elmélkedés, másfelől a regény irányába.

Az érzékelés, az olvasás, a megértés előzetes feltételei gyökeresen megváltoznak az európai kultúrában a huszadik század második felében. Márai különböző kulturális jelenségek és helyzetek kapcsán gondolja el az ember világhoz való viszonyát, s a jelentésalapú kultúrákon belül az értelmezés változó feltételeivel és műveleteivel is foglalkozik. A Rosenberg házaspár kivégzéséről jegyzi föl: „Amikor a halálra ítélt szülők a gyermekekkel találkoznak, a televíziós mutatvány képet vált és nagy gépkocsi reklámot mutat. Aztán megint a halálraítélteket és a gyermekeket. Amikor ezt láttam, megértettem, hogy az egész eszmekörnek, melyet »keresztény műveltségnek« neveztek ezer éven át, tökéletesen vége van. Valami más kezdődik helyette.”¹⁰⁷ Erről a korszakváltásról tanúskodik a teljes napló: „A »mi életünk« az a huszonöt év volt, 1914 és 1939 között. Olyan volt, amilyen – tele tévedésekkel, talán bűnökkel is –, de a mi életünk volt. ... A »mi időnk« egyszerre szűnt meg, egyik pillanatról a másikra – nem a halottak után halt az az idő, hanem önmagában pusztult el, átmenet nélkül és maradéktalanul. ... Lehet ezt »túlélni«?

106 MÁRAI, A teljes napló 1948, 253–254.

107 MÁRAI, A teljes napló 1952–53, 217.

Csak úgy, ahogy mi élünk, az élő halottak.¹⁰⁸ Márai alapélménye az eltűnt idő, ahogy Proust mondja: „az a valóság, amelyet én ismertem, többé már nem létezett”. Márai ugyanakkor, megvonva a múlt század teljesítményeinek a mérlegét, kellő távolságtartással viszonyul az egyetemes hanyatlástörténetekhez. Felfigyel az úrkutatással megnyíló új tapasztalati terekre. A hang örök hiányának az átélését az újtechnika tette lehetővé, előtte nem volt része az ember világának: „A »fényhiány« és a »hang-hiány« más, mint a sötétség vagy a csend. Az ember fényben és sötétségben, lármában és csendben él: az univerzumban csak »hiány« van, nem emberi a térfogat.”¹⁰⁹ Jelenlét- és jelentéshatás feszültségét érzékeltetve úgy számol be bizonyos eseményekről, hogy a látottak értelmével nincs teljesen tisztában: „A televízió az »Apolló 9« visszaérkezését mutatja. Másfél órás helyszíni közvetítés, a Telstar, a mennyei tükör segítségével, egyidejűleg »live« – és a salernói szobában, mint mindenütt a világon, a néző megéli a visszaérkezés minden pillanatát –, amint megjelenik az úrhajó az óceán felett, tíznapos föld körüli keringés után, kibomlanak az ejtőernyők, vízre ereszkedik három utasával a gombaszerű szerkezet ... – és ez mind egyidejűleg. Nem tudjuk, mi a jelentősége és értelme annak, amit így látunk, de a látvány minden emberi elképzelést – a költők és a szentek vízióit is – meghaladja. Az ember birtokába vette a Földet, elindult az Úrben, legyőzte a távolságot és az időt... Az ember új feladatot kapott a világban. Ez az értelme annak, amit a televízió mutat, délután hattól hétig, csütörtökön.”¹¹⁰ Márai izgatottan kísérte figyelemmel a tudományos felfedezéseket, a technomédiumok gyors fejlődését, s bizakodva azt latolgatta, meddig terjedhetnek az ember szellemi képességeinek határai. Mesterséges testrészeknek tekintette a technika vívmányait: „A ravasz virágok, szellemes és zseniális hüllők, ... az állatvilág zsenije mind előrébb járt a fejlődésben, mint az ember, aki végül is utolsónak érkezett meg ... és amit most »fejlődésnek« nevez, majd mindig csak plágium, a radartól a rádióig leutánozza és protézisekkel pótolja azt, amit más elevenek előtte már megalkottak.”¹¹¹ A televízió élő közvetítéseit nézve az események egyidejű átélésének a hatásai foglalkoztatják: „Vietnam. Minden nap behozza a televízió – »live«, valóságosan, közvetlenül – a trópusi dzsungel háborús förtelmességeit. Ez az első alkalom a történelemben, amikor a kortárs – vacsora után, amíg csámcsog – egyidejűleg látva az iszonyatot, ami fiaival, apáival, tízezer kilométer távolban történik. A képeket átmenet nélkül követik a kutyaeledel ... hirdetések.”¹¹² A technika uralma alá hajtott világban az ember a közvetlenség látszatával igyekszik kárpótolni magát a jelenlét-tapasztalat hiányaért. Carson tengerről szóló filmje kapcsán a nyelv mással nem helyettesíthető médiumát magasztalja: „csak pillanatokra érezni a képeken át valamit a tenger végzetes poézisából, ami a könyvből mindvégig sugárzott. A Szó mégis hatalmasabb, mint a Kép.”¹¹³ A könyvkiadók s a vezető lapok,

108 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 230.

109 MÁRAI, *A teljes napló* 1970–73, 323. A „térfogat” Márai egyénien használt, gyakori kifejezése.

110 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 297–298.

111 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 138–139.

112 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 54.

113 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 329.

jelesül a *Die Zeit*, az olvasási szokások megváltozásával szembesítik Márait. A médiakonfigurációk versengő piaci igényeihez igazított elvárásait kíméletlen egyértelműséggel fogalmazzák meg: korunk elfoglalt gyorsolvasójának könnyen érthető, dísztelen nyelven, a tényközlésre szorítkozva kell írni. Márai vonakodva veszi tudomásul a nyelvi árnyalatok iránti kifinomult érzék elsorvadását, a nyelvi feleslegben figyelmesen elidőző olvasó korszakának a lezárulását, jöllehet egyéni írásmódja idővel változik, s a naplóban maga idegenedik el a rá jellemző ideolektustól, a „máraiságtól”: „Mi volt ez a »máraiság«, ami »iskolát csinált«, amit sokan utánoztak? Gyors képzetkapcsolások, bátorság, kimondani a fonákot, a meghökkentőt, meglátni a köznapiban a varázssosat és a groteszket egyszerre”,¹¹⁴ „nem bírom a hangját, öklendezem tőle: ezt a dallamos Márai-hangot, amely vége felé – két-három éve előtt! – igazán kintornaszerű volt már, nyekergően dallamos.”¹¹⁵ A napló mint mű irodalomként nyer Márai számára igazolást. Folyamatosan készülő szövegeire más tekintetével azonban nem tud nézni, mivel nincs olyan bizalmas olvasója, akinek a véleményére egyébként szüksége volna. Felesége L. monogrammal bukkan fel a naplóban, akiről ritkán, de mindig szeretettel beszél. Megemlékezik első találkozásukról, viharos egybekelésükről, kerek házassági évfordulóikról, együttérettően ír Lola baleseteiről, betegségeiről, de saját írói tevékenységével kapcsolatban egyetlen szó sem utal arra, hogy több mint fél századig tartó együttélésük során szoros szellemi közösség alakult volna ki köztük.

Az énárchiválás egyik rendszerének tekintett napló médiumérzékeny műfaj. A személyes történelem, a történetiség szellemtudományi értelmében nyilvánvalóan meghatározott. Az írás átfogó ideje több mint fél századot ölel fel, amelynek során változott a magyar nyelv és kultúra állapota, az irodalom művelésének anyagi, szellemi és intézményes feltételrendszere, s az a társadalmi-szociológiai közeg, amelyben Márai Magyarországon, illetve az emigrációban élt. Ki termeli a napi feljegyzésekben megformált ént? Személy vagy apparátus, esetleg mindkettő? A teljes napló anyagából kikövetkeztethető a megalkotottságnak az a nyelv-antropológiai felfogása, mely szerint az emberi tudat, akarat, szándék, indíték, autoritás összekapcsolódik a mondottal s a mondás feltételeivel. Az alkotótársnak tekintett nyelvnek az egyedi tulajdonságokkal, megkülönböztethető életúttal rendelkező ember fogalma felel meg: „nem mondok le az ékezetéről, s tovább keresek New Yorkban egy kézinyomdát, amely elvállalja, hogy a nevem ékezetes legyen. Ezt a két ékezetet meg kell mentenem, mert a személyiséget meg kell itt mentenem. Ékezet nélkül nem vagyok én.”¹¹⁶ Az én, az „egyedüli példány” önazonossága fokozatosan érvénytelenné válik a naplóban: „az embernek nincs neve többé, sem személyisége, sem sorsa: csak statisztikai adat”.¹¹⁷ Márai tünődik azon, hogyan változik meg az ember helyzete a digitalizáció korában: „Nyolcvankét évben az újdonságok. Az első telefon, első villanykörte. Az első autó, repülőgép. A rádió, televízió. Mindezt megéltam, láttam, hallottam és tapintottam. Egy könyv, most jelent meg (Robert

114 MÁRAI, *A teljes napló* 1970–73, 498.

115 MÁRAI, *A teljes napló* 1946, 70.

116 MÁRAI, *A teljes napló* 1952–53, 365.

117 MÁRAI, *A teljes napló* 1967–69, 163.

Jastrow: The enchanted loom), arról riadozik, hogy ebben a szilikonos korszakban az ember »obsolete« lesz, elavult. A komputerek és robotok nemcsak többet tudnak tárolni, mint az emberi agysejtek, gyorsabban és biztosabban tudják felhasználni az ismereteket.¹¹⁸ Amikor megrendelést teljesít a Szabad Európa Rádiónak, felsejlik előtte, hogy az írásmű a gép, vagy a program módjára működő lejegyző rendszer terméke: „Most, hogy stopperórával és gépiesen kiszámított írásjelekkel írom minden héten a rádió számára a mondanivalóm, egyszerre honvágyat éreztem a kézírás iránt – s a naplóm iránt – (...) s azt a keveset, amit a hátralévő időben a magam számára még írni akarok, így írom ezen túl. (...) A másodpercmutató mozgatja előre, sietteti vagy lassítja a mondanivalót, a gondolat ritmusát.”¹¹⁹ A helyettesíthetetlenül egyedi jelentés előfeltételezésén alapuló alkotásmód és a mediális közeg, végső soron az ember és a technika feszültsége érzékelhető a teljes naplóban.

A szöveg irodalmi olvasása megőrizheti a naplót az életrajzi, kor- és eszmétörténeti kisajátítástól. A jelenlét adományának kiemelésével a fő hangsúly a performatív nyelvi esemény tanúságtételére helyeződik. A rétegzett mű észlelő megértése, reflektáló értelmezése és történeti olvasása fenntartja az esemény redukálhatatlan egyediségét, az eseménytől elválaszthatatlan meglepetést, esetlegességet és többértelműséget. Márai a tanúságtévő helyzetéből mondja el „saját történetét”. Személyes élményei elválaszthatatlanok a magyar történelemtől, önelbeszélése ennél fogva többféle elvárásnak is megfelel. Olvasható a huszadik század sorsfordító történelmi eseményeinek a krónikájaként és egyedülálló önkifejezésként, amely saját igazságra tart igényt.

---

118 MÁRAI, *A teljes napló* 1982–89, 37.

119 MÁRAI, *A teljes napló* 1950–51, 411.